

Dilshod XURSANOV,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti
E-mail: d-xursanov@samdu.uz

Filologiya fanlari doktori, dotsent S.Zokirova taqrizi asosida

THE SIGNIFICANCE OF ESCHATOLOGICAL IMAGES IN THE ARTISTIC CHRONOTOPE IN THE POETRY OF ABDUVALI QUTBIDDIN

Annotation

The concept of time and space is important in poetry. This article analyzes the vertical and horizontal sides of the chronotope. The significance of eschatological images in the vertical chronotope is revealed using methods of comparative, hermeneutic, and psychological analysis. The motives of life and death in it are analyzed through the concept of a lyrical hero. The poetics of eschatological images used in the poetry of Abduvali Qutbiddin and their functional functions are explained.

Key words: Abduvali Qutbiddin, eschatology, death and life, motive and metamotive, image, chronotope.

ЗНАЧЕНИЕ ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ХРОНОТОПЕ В ПОЭЗИИ АБДУВАЛИ КУТБИДИНА

Аннотация

Понятие времени и пространства имеет важное значение в поэзии. В данной статье анализируются вертикальная и горизонтальная стороны хронотопа. Значимость эсхатологических образов в вертикальном хронотопе раскрывается с помощью методов сравнительного, герменевтического, психологического анализа. Мотивы жизни и смерти в ней анализируются через концепцию лирического героя. Объясняется поэтика эсхатологических образов, используемых в поэзии Абдували Кутбиддина, и их функциональные функции.

Ключевые слова: Абдували Кутбиддин, эсхатология, смерть и жизнь, мотив и метамотив, образ, хронотоп.

ABDUVALI QUTBIDDIN SHE'RIYATIDA ESXATOLOGIK OBRAZLARNING BADIY XRONOTOPDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Zamon va makon tushunchasi she'riyatda dolzarb ahamiyatga ega hisoblanadi. Mazkur maqolada xronotopning vertikal va gorizontol tomonlari tahlilga tortiladi. Esxatologik obrazlarning vertikal xronotopdagi ahamiyati qiyosiy, germentevtik, psixologik tahlil metodlari yordamida ochib beriladi. Undagi hayot va o'lim motivlari lirik qahramon konsepsiyasi orqali tahlil etiladi. Abduvali Qutbiddin she'riyatida qo'llanilgan esxatologik obrazlar poetikasi hamda ularning funksional vazifalari izohlab beriladi.

Kalit so'zlar: Abduvali Qutbiddin, esxatologiya, o'lim va hayot, motiv va metamotiv, obraz, xronotop.

Kirish. She'riyatda badiiy vaqt bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos metaforalar uning asosiy qismiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan voqea ritmiga va hissiy holatning xususiyatlariga qarab (quvonch, g'am, tushkunlik) badiiy vaqtning o'ziga xos xususiyati shakllanadi. Obyektiv mavjud bo'lgan (tashqi dunyoga tegishli bo'lgan) va real muallif tomonidan qabul qilish sohasiga qaratilgan badiiy vaqt ajratiladi. Voqeadagi vaqt uzaytiriladi hamda lirik qahramonning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatadigan vaqt aniqlanadi. Shunday ekan, she'riyatda badiiy zamon oqimining modeli matnda tuyg'ularni ifodalagan muallif vaqtini istisno qilgan holda aniqlanadi. Lirikada real vaqtning erkin boshqarish mumkin, qolaversa, unda voqea vaqt bilan muallif vaqtini ham hisobga olish zarurdir. Lirik asarlarda badiiy vaqt shoir ruhiy olamiga tashqi obyektning bir soniyalik yoki bir daqiqalik ta'siri natijasida tug'iladi. Demak, she'riy asarlarda muallif vaqt lahza vaqt bilan bog'liq jarayon ekanligi tushuniladi. Buni adabiyotshunos H.Umurov quyidagicha izohlaydi: "Bundan aniqlashdiki, har qanday she'rdagi suyet shoirning sezgi mevasi, bir oniy ilhomining natijasi, muayyan bir muddatda (bir necha minutda yoki soatda) "pishib" yetilgan poetik tuyg'u va fikrining voqe bo'lishi, ifodalanishidir; ana shu ifodasini topgan oniy-ruhiy kechinma tarixining boshlanishi, rivoji, xulosasidir" [1]. Muallif vaqtiga obyektiv borliqning bir lahza vaqt ta'siri yetarli bo'lsa, voqea vaqt tarix, hozir va kelajak bilan bog'lanadi.

Hozirgi davr she'riyatida suyet vaqti ko'pincha davriy va halqali badiiy zamonada aks etadi. Ya'ni, "adabiyotshunoslikda badiiy zamonning davriy, chiziqli va halqali kabi uch konsepsiyasi shakllanadi" [2]. Lirikada makon va zamon o'lchamlari, xususan, muallif zamon shoir poetik g'oyasini ochishga xizmat qiladi. Syujetda "mikro" voqelik muallif va o'quvchi o'rtasidagi vaqtning bog'laydi, munosabatlarni shakllantiradi.

Bugungi o'zbek she'riyatining o'ziga xos an'anaviy tasvir uslubidan farq qiluvchi metaforik obrazlar, ramziy ifodalar, kuchli kinoyaga yo'g'rilganlik, o'lim va hayot tasvirlaridagi falsafiylik kitobxonni o'ylantiradi. Shoir ichki olami subyektiv omillar bilan bog'liq jarayondir. Unda o'lim va hayot mavzusi hayot falsafasi orqali shakllanadi. Esxatologik obrazlar poetik yuk tashiydi. Undagi lirik qahramon erta uchun qayg'uradigan nafs kishisi emas, balki olamni anglab bo'lgan, mohiyatni tushunib yetgan, nafsdan ustun turadigan qadriyatlarini o'ylaydigan kishidir. Hozirgi davr she'riyatida aynan shu mavzularga kengroq urg'u berilmoqda.

Muhokama va natijalar. Tasavvuf she'riyatida hayot va o'lim tushunchalari, borliq va yo'qlik tushunchalarini o'rinni to'ldiradi. Mavzular va obrazlar ko'lamini kengligi bilan ishqiy lirikadan ajralib turadi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida mumtoz an'analar qorishig'i, tanlangan mavzularga navatorona yondashuv, tasavvuf tushunchalarini

yangi metaforik tasvirlarda singdirilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan she'r mavzusi va mazmunidan kelib chiqib, unda qo'llanilgan esxotologik obrazlar orqali xronotopning o'zgaruvchan konseptik jihatlarini o'rganish bugungi adabiyotshunoslik oldidagi dolzar vazifalardan biri hisoblanadi. Alohida obekt sifatida olingan A.Qutbiddin ijodida diniy-tasavvufiy yo'nalish alohida o'ringa ega hisoblanadi. Shoirning "Bahouddin Naqshbandga arz", "Arzi padari buzrukvor...", "Hofiz nidosi", "Siymin vodiysi", "Armon. Jaloliddin Rumi", "Illo", "Maqomatdan chiqish", "Qalandar", "Xalloy. Talqin" kabi she'rlarida tasavvufiy ifoda bilan birga yangicha poetik mushohada, tarix, bugun va kelajak zamoni qorishiq kelishi, qolaversa, anglatgan tasavvurning hissiyot bilan uyg'unlashuvi kuzatiladi. Masalan, shoirning "Xalloy. Talqin" she'rida tasavvufga xos an'analar bilan bir qatorda tasavvufga oid (xos) vaqt talqinini ko'rishimiz mumkin.

Ahli zuhdda zuhd yo'q,

Ahli ahlda ahd.

Ahli ruhda ruh yo'q,

Ahli vaqtda vaqt...

Ovoz bor osmonga yetib bormaydigan,

Somon orzular bor kutib bo'lmaydigan,

Tuyaday hasadlar, otday kishnoqlar

Orasida kunlar – yashab bo'lmaydigan...

Soyani jismga kiritgan jodu –

Yulduz shu'lalarin tergan terimchi.

Qaynoq buloqlarda sovugan og'u,

Qalbingni qotirar, chinqirig'ing-chi...[3].

Tariqat yo'lidagi zohid ruhiyatida yengillik bo'ladigan "lahza", "bir on" bu Allohga yaqinlashish, uning nafasini his qilishdir. Zohid o'sha soniyani, daqiqani kutib yashaydi. O'sha "lahza"dan boshqa vaqt u uchun mutlaqo ahamiyatga ega bo'lmaydi. Boshqa bir qarashlarda zohid uchun bugungi o'tgan umr vaqt muhim hisoblanadi. Erta yoki o'tgan kecha u uchun haqiqiy vaqt hisoblanmaydi. Birinchi holatda vaqt tushunchasi abadiylik bilan o'lchanadi. Ikkinchi holatda vaqt ayni lahza, hozirgi vaqt bilan o'lchanadi. Yuqoridagi she'r misralarda "Ahli zuhdda zuhd yo'q", ya'ni, zohidlikda zohidlik yo'q, "Ahli ahlda ahd" zohidlik yo'q ekan, ularda ahdning (maqsadning) o'zi yo'q, "Ahli ruhda ruh yo'q", zohidlik, ahd yo'q ekan, demak, ularda (soliklarda) ruh (ma'naviy olam) ham yo'q, chunki "Ahli vaqtda vaqt..." o'sha soniyalik sukr hol bo'lmas ekan, u zohidda mazmunsiz yashash hisoblanadi. She'rda qo'llanilgan tasavvufiy obrazlar bilan esxotologik obrazlar ham mavjud. Birgina o'lim va hayot motivlari badiiy makon sarhadlarini chegara bilmas darajada kengaytirib yuboradi. Aynan qoliqlarga sig'maydigan, tasavvurga kiritib bo'lmaydigan badiiy vaqt ham an'anaviy she'riyatdagi makon va zamondan farq qiladi. "Tuyaday hasadlar, otday kishnoqlar Orasida kunlar – yashab bo'lmaydigan..." yoki "Soyani jismga kiritgan jodu – Yulduz shu'lalarin tergan terimchi" misralarining o'zida hayot va o'lim motivlarining harakat nuqtalari hamda badiiy zamon va makon chegaralarining cheksizlashuvini kuzatishimiz mumkin.

Shoirning yana "Lahza" nomli she'r yakuni e'tibor qaratsak unda:

Oh, qanday yana..

Yuragi

Ko'ksimni

yorgan

Hamxonam,

Lahzaga

Qamalib

Tolgan

Devonam...

kabi misralarni uchratishimiz mumkin. "Lahzaga Qamalib Tolgan Devonam" o'sha soniyani kutib umri o'tgan,

charchagan mazmunidagi fikrlarni uchratamiz. Bunda mohiyat bir inson haqida bormaydi. Hayot falsafasi ilgari suriladi. Modern shoirlari ijodida hayotdan ma'no qidirish, yashashdan maqsadni izlash bosh konsepsiyalaridan biri hisoblanadi. Abduvali Qutbiddin ijodida tasavvufiy qarashlar modern talqinlarda yangicha navotorlik kasb etadi. An'analar davomiyligi obrazlar ifoda etayotgan mazmunning pishiqligi, maqsadning to'la namoyon bo'lishi bilan izohlanadi. Tanlangan mavzuga qarab badiiy vaqt kengayadi. Obrazlar tizimi orqali shoir poetik g'oyasi ochiladi. Kitobxon shoir maqsadini anglay boshlaydi. Biroq, asosiy e'tibor g'oyaga qaratilgani uchun bunda badiiy vaqtning ahamiyati ikkinchi o'ringa tushadi. Adabiyotshunos U.Qobilovning bu boradagi fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi: "Tasavvuf adabiyotida vahiy nazariga yaqin tarzda "ibn-ul vaqt" (vaqt farzandi) tushunchasi ishlatiladi. Alisher Navoiy bu holatni: "Fano ahlini o'z vaqtining podshohi debtur, balki vaqt podshohini aning gadoyi", - deya ta'riflaydi. Unda solikning sukr holi nazarda tutiladi. Bu lahza, soniyada yuz beradigan ruhiy jarayon sanaladi. Solik o'zida ruhan Haqdan kelgan fayz va zavqni his etadi. U tasavvuf va mumtoz she'riyatda "la'li lab" obrazida ham ifoda etiladi. Bu ilohiy ilhom payg'ambarga vahiy kelgan daqiqaga o'xshaydi. Ba'zan solik tabiatida yuz beradigan bunday farahli onlar "Anal-Haq"qa o'xshash fikrlarni ham keltirib chiqargan. Bu daqiqa solikning zavq-ishtiyoq holati deb baholanadi. U tasavvuf falsafasida komronlik lahzasi sifatida anglanadi. Bu lahzada sodir bo'ladigan tuyg'u, daqiqaga teng vaqt abadiylik, mangulik deb tushuniladi" [4]. Shuning uchun lirik qahramon ongidagi lahza, uni his qilish, abadiy zamonga ishora qiladi. Ayni vaqt, soniya solik uchun abadiylik kasb etadi. Uning uchun boshqa vaqtning ahamiyati yo'qoladi.

Adabiyotshunos D.Salohiy A.Qutbiddin she'riyatida tasavvuf mavzusi bo'yicha quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Shu tariqa, eng yangi davrimiz badiiy adabiyoti bag'ridagi she'riyatda ma'rifiy-irfoniy ma'no-mazmun o'z ifodasini topdi, bu hodisa bevosita davr she'riyati ruhiga aylandi, tasavvufiy ramz va timsollarni asarlarda qo'llash, majoz usullari bilan fikr bayon etishga qiziqish kuchaydi" [5]. Shoirning diniy-tasavvufiy mavzuda yozgan she'rlarida makon va zamon chegaralanmaydi. Tasavvuf she'riyatida qo'llanilgan esxotologik obrazlar badiiy vaqtning juda keng va bepoyon o'lchamlarda berilishini ta'minlaydi. Unda "Odam yaratilishidan oldingi vaqt – o'tgan zamon, Odam yaratilgandan qiyomatgacha bo'lgan dunyoviy davr – hozirgi zamon, qiyomatdan keyingi abadiylik – kelasi zamon ma'nolarni ifodalaydi" [6]. Hazrat Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" lirik asarlar devonida inson umrini shartli ravishda bolalik ("G'aroyib us-sig'ar"), yigitlik ("Navodir ush-shabob"), o'rta yosh ("Badoye' ul-vasat"), keksalik ("Favoyid ul-kibar") deb nomlaydi. Shoir she'riyatida may, ishq, jom singari mumtoz adabiy an'analariga xos irfoniy obrazlar yangicha uslub, metaforik tafakkur natijasida zamonaviy ko'rinish oladi:

Bomdod quyoshining iliq nafasi,

Ko'ksimga to'lmadi yoding-la Alloh.

Netay qafasliman, achchiq qafasli,

To'rt mucham sog'u to'rt muchamda dog' [3].

Gunohlardan forig' bo'lishni istagan, biroq pok ruhning jism "qafasida" ekanligi lirik qahramonga tinchlik bermaydi. O'zini go'yoki "gunohdan yaralmish odam" deya ovutadi. Allohga qilgan murojaatlarida "senga ne deb javob bergayman" degan ritorik so'roq orqali "do'zax" yoki "arosat" vahimalari bosayotganini ta'kidlaydi. Barcha gunohlarini bu dunyoda yuvish va u dunyoga qoldirmaslik kerakligi haqida o'ylaydi. Lirik qahramon butun umrini sarhisob qilib, gunohlardan tozarish "odamlilik baxtin ato qilishini" Allohdan o'tinib so'raydi. Ayni chog'da, o'z ojizligini tan olib, Alloh irodasiga bosh egadi. Bu xususiyat o'z navbatida, realistik

tasvir uslubi negizida shakllangan, yangilik sifatida ko'rilayotgan modern she'riyatining alohida estetik tamoyili ekanligini ko'rsatadi. Bunday she'rlar inson shaxsi va hayotini, uning ko'ngil borlig'ini ijodkorning poetik olami orqali kuzatish va har ikki olam uyg'unligini anglash mumkin bo'lgan ma'nolarini tasavvur voqeligiga aylantirib talqin qilish natijasidir. Badiiy zamon o'z mohiyati bilan ("Xaslar yopmoqdalar xaslar ustini") ma'lum bir yillarda aks etishi ko'rinib, kunlarning ("tonglar yopmoqdalar tunlar ustini") bir maromda davom etishi (ritm) orqali ifoda etiladi. Badiiy zamon katta vaqt orqali kichik vaqtlarga siljib boradi. Yuqoridagi misralar orqali badiiy vaqtning yillar yoki kunlarda aks etishigina hisobga olinsa, bir yoqlama qarash kelib chiqadi. A.Qutbiddinning diniy-tasavvufiy yo'nalishdagi she'riyatida aniq bir voqelik ustida so'z bormaydi. Aynan qo'llanilgan esxotologik obrazlar badiiy zamonning ayrim satrlar orqali namoyon bo'lsa-da, unda lirik qahramonning butun umri yoki ibtidodan intihogacha bo'lgan vaqt oralig'i qamrab olinadi. Cheksiz – chegarasiz badiiy zamon lirik kechinmalarda tasvir etiladi. Lirik qahramon tasavvuridagi olam jonlanib, metaforik tafakkur sintezida obrazlashib, badiiy vaqtning tarix, hozir va kelajak zamonlarida harakatga keladi. Ijodkor maqsadi va ijodiy niyati birinchi o'ringa chiqadi. Shu bois, "fikr va xayolning samarador bo'lishi uchun ijodkorda muayyan ijodiy niyat, izchil konsepsiya bo'lishi kerak. Ijodiy niyat esa u yoki bu darajada o'zgarishlarga uchragan maqsaddan iboratdir" [7]. Badiiy zamon orqali shoir maqsadi va niyati obrazlarda yoki kechinmalarda o'z ifodasini topadi:

Munkib hayotimni kuzataverdim,
Jur'at etolmadim, qariyapmanmi,
Jabr shimaverib chiriyapmanmi,
Xunuk...

Charxpalak vujudga jahon qoldimi,
Son qoldimikin seni sevmakka [3].

Badiiy adabiyotda "charxpalak" obrazli detal zamon, vaqt, umr falsafasini ifodalab keladi. Shoir Abduvali Qutbiddin ham xuddi shu jarayonga urg'u berib bugun va kelajak munosabatlariga yo'l ochadi. Hayot haqidagi falsafiy fikrlari teranlashadi. Uning falsafiy mushohadasida charxpalak detal vazifasini o'tab, o'tib borayotgan umr mazmuni sifatida talqin etiladi. Shoir oddiy hayotdan mantiq topa olgan lirik qahramonni yaratadi. Uning nigohi orqali ruhoni

tushunchalarni quvvatlantiradi. Natijada sevgi deb atalmish asl mohiyatni bugungi kechirilayotgan umrdan ustun qo'yish hollari yuzaga chiqadi. Shoirning "vujudga jahon qoldimi" misrasi insonni sergaklikka yetaklab, hayot mantig'ini ilg'ashga yordam beradi. Vujud bo'shliq sari yuz tutgan, u faqat endi o'zining "qalbi" bilan yolg'izlanib qolgandek hissiyot sezimlari ayonlashadi. Qalb esa Allohga eltuvchi yolg'iz yo'ldir. "Qalb. // Isrof bo'ldi sanchiq-la... // Birgina sen mavjud, // Ma'vo ma'nimda. // Mag'zi mag'zimda". Shu bilan birga "hayhot, seni ko'ramanmi hayotimdan so'ng" degan diniy-falsafiy mushohadasi ruhoni tushunchalarni yodga soladi.

Shoir lirikasida badiiy zamon masalasida real vaqt moddiy olamdan tashqari zamonlar bilan belgilanadi. Lirik qahramon uchun go'yoki hozirgi zamon, ya'ni real hayot bilan boqiy hayot vaqtining hech qanday chegarasi yo'qdek taassurot qoldiradi. Shuning uchun ham tasavvuf she'riyatida lirik qahramon kechinmasi va tasavvuri falsafiy negizdagi moddiy borliqdan tashqari makon va zamonda harakat qiladi, makrovoqelikka daxldor bo'ladi. Sababi, "badiiy asar negizidagi janr, kompozitsiya, syujet, badiiy matn strukturasi, obrazlar poetikasiga doir muhim qismlarni qamrab olishi, badiiy makon va zamonni uyg'un aks ettirishini hisobga oladi" [8]. Lirik janrlarning yana bir muhim jihati, kechinmaga qurilgan asar bo'lganligi uchun ham unda xronotopni aniqlash biroz murakkablik tug'diradi. "Badiiy adabiyotda xronotop adabiy turlarga qarab o'zgarib boradi. Makon va zamon qiymati lirik turlarda so'zlarni tasvirlashda o'ziga xos hisoblanadi" [9]. Sababi lirik asarda lirik qahramon tushunchasi ham borki, u muallif dunyoqarashi mahsuli ekanligini unutmashimiz kerak.

Xulosa. Umuman olganda esxotologik obrazlarda xronotop kengayadi, reallikdan mavhumlikka qarab siljib boradi. Poetik maqsad olam va odamni tushunishga qaratiladi. Vertikal xronotopda asosan esxotologik obrazlar faollashadi. Makon chegaralari belgilanmaydi. Gorizontallik makonda real hayotga yaqinlashuv kuchli bo'ladi. Vertikal makon shoir tasavvuri kabi cheksizlik kasb etadi. Badiiy vaqt parallel holatda ifoda etiladi. Bu yerda shoimning dixatomik qarashlari birinchi planga chiqadi. Hayotning mohiyati kitobxonga anglatiladi. Bu holatda badiiy vaqtning ahamiyati muhim hisoblanmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Умуров Х. Тахлил чизгилари. -Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2013. Б. 64.
2. Тўраева Б. Тарихий романларда бадий замон муаммоси: Фал. фан. д-ри. (PhD...дисс. –Тошкент, 2018. Б.
3. Абдували Кутбиддин. Бор. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. Б. 202.
4. Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини (XIV-XV асрлар). Фил. фан. док. (DSc) дисс. –Самарқанд, 2019. Б. 33.
5. Дилором Салохий. Тасаввуф ва бадий ижод. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2018. Б. 161.
6. Қобилов У. Илоҳиёт ва бадийят. – Тошкент: Нихол нашриёти, 2008. Б. 24.
7. Саримсоқов Б.И. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент: Фан, 2004. Б. 86.
8. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. Илмий-назарий тадқиқотлар, адабий-танқидий мақолалар. –Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. Б. 89.
9. Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / [гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко]. –Москва: Издательство Клуба; Intrada, 2008. С. 287.
10. Khursanov D.B. Realization of metaphorical images in artistic chronotope. ISSN 2277-3630 (online), Published by International journal of Social Sciences & Interdisciplinary Research., under Volume: 12 Issue: 01 in January-2023 <https://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR>. –P 127-132.